

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1966.1.03>

E. TARVEL

## ADRAMAA XIII SAJANDIL

Mineviku ühiskondlikke nähtusi uurides püüame ajas võimalikult kaugele tagasi minna ning tabada oma uurimisobjekti juba *in statu nascendi*, et fikseerida hiljem arusaamatutena tunduvaid jooni ja seoseid, mis kombineerituna hilisemate allikate retrospektiivse analüüsi teel saadud tulemustega suudaksid anda vastuse püstitatud küsimustele. Nii tuleb ka adramaa kui ühe meie vanema agraarajaloo sõlmprobleemi puhul pöörata teravdatud tähelepanu XIII sajandi allikatele, mis sisaldavad kõige vanemaid teateid tema kohta. Tõsi küll, XIII sajand pole kaugeltki adramaa sünniajaks, kuid siis oli ta veel säilitanud oma ürgse iseloomu ja tähenduse. Seepärast on väga vajalik piiritleda XIII sajandi osas adramaa mõiste, kuna sellest on huvitatud nii agraarajalugu, asustusajalugu kui ka poliitiline ajalugu.

Sellest lähtudes on oma agraarajaloo-alastes töödes adramaa küsimust puudutanud autorid käsitlenud harilikult ikka ka adramaa varasemaid arenguetappe. XIX sajandi balti saksa ajaloolastel on selles osas mitmeidki tähelepanekuid,<sup>1</sup> kuid nende efemeersete seisukohavõtude lähem analüüs viiks siinkohal liiga pikale.

Esimesena tegeles XIII sajandi adramaa küsimusega üksikasjalisemalt P. Johansen oma uurimustes «Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter»<sup>2</sup> ning «Die Estlandliste des Liber Censur Danicae»<sup>3</sup>. Ta tõi adramaa käsitluse mõndagi uut, määrates õigupoolest esimesena üksikasjalisemalt adramaa sisu ja funktsioonid ning selgitades välja, et külade adramaade arvu suursarase piires ümardati. Ta püüdis näidata, et maksustamisühikuna oli adramaa XIII sajandil teatud piirkonna elanike üldise maksuvõime mõõdupuuk, ja väitis, et juba XIII sajandi algul kasutati teda külvi järgi pinda arvestava mõõduühikuna, ning püüdis isegi kindlaks määrata tema suurust. Edasi püstitas ta väite, et seoses kolmehäljasüsteemi võidulepääsuga XIII sajandi teisel poolel olevat adramaa suurenenud poole võrra.

P. Johansen on adramaa küsimuse selgitamiseks andnud palju väärtuslikku, kuid selle kõrval käibele lasknud ka mitmeid põhjendamata ning lausa tendentslikke seisukohti. Talle on neis uurimustes omane *petitio principii*'ks nimetatav loogikaviga, s. o.

<sup>1</sup> Vt. Fr. G. v. Bunge, Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark. Gotha, 1877, lk. 211 jj.; H. v. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit. Leipzig, 1897, lk. 11, 117 jj.; A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, lk. 21 ja 27; H. v. Hagemester, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, I Theil. Riga, 1836, lk. 1 jj.; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I Band, Berlin, 1899, lk. 50 jj.

<sup>2</sup> Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23. Bd. Dorpat, 1925, lk. 2, 37—41 ja 87—94.

<sup>3</sup> Kopenhagen-Reval, 1933 (edaspidi: P. Johansen, LCD). Vt. eriti lk. 212 jj. Adramaa kohta vt. ka P. Johansen, Siedlungsforschung in Estland und Lettland. Deutsche Siedlungsforschungen Rudolf Kötzsche zum 60. Geburtstag dargebracht von Freunden, Fachgenossen und Schülern. Leipzig-Berlin, 1927, lk. 232.

tõestamata hüpoteeside kasutamine argumentidena oma väidete tõestamisel. Mitmete teeside ebakindlusele vaatamata aktsepteeriti P. Johanseni seisukohad kodanlikus eesti ajaloo teaduses.<sup>4</sup> E. Blumfeldt, kes keskaja agraarajaloo käsitlemisel on pühendanud rohkesti tähelepanu ka adramaale, on P. Johanseni seisukohti põhiliselt ainult refereerinud, neid vaid teatud määral edasi arendades.<sup>5</sup> Mõningaid P. Johanseni uurimuses «Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter» esitatud seisukohti, eriti arvamust ürgse adramaa kasvust seoses üleminekuga kolmeväljasüsteemile, kritiseeris tuntud poola ajaloolane H. Lowmiański.<sup>6</sup> Paraku tuginevad aga mitmed tema vastuargumendid ekslikele eeldustele. Pealegi jäi H. Lowmiański uurimus meil peaaegu täiesti tundmatuks. 1920.—1930-ndate aastate balti saksa autoritest pühendas XIII sajandi adramaale paar lehekülge H. Bosse, kes arendas P. Johanseni lähedasi seisukohti.<sup>7</sup> Ka kodanlik läti ajaloolane A. Svābe ei suutnud selles küsimuses öieti midagi uut anda.<sup>8</sup>

Tartu Riikliku Ülikooli teaduslikul sessioonil 1945. aasta juulis kritiseeris A. Vassar oma ettekandes mitmeid n.-ö. üldkehtivateks tõdedeks muutunud P. Johanseni seisukohti.<sup>9</sup> Ta näitas, et väide kolmeväljasüsteemi tarvituseletulekust Eestis alles sakslaste mõjul pole millegagi põhjendatud, ja seadis kahtluse alla teesi adramaa külvipinna kasvust kaheksalt kaheteistkümnemele tündrile ning katse seletada hilisemate 1½ adramaa suuruste talude esinemist kolmanda välja juurdetulekuga muistsele kaheväljasüsteemis esinenud adramaale.<sup>10</sup> Tuleb aga märkida, et mõndagi P. Johanseni põhjendamata seisukohta, sealhulgas teesi adramaa külvipinna kasvust kaheksalt kaheteistkümnemele tündrile,<sup>11</sup> on tänapäevani refereeritud ilma vajaliku kriitikata. Viimase kolmekümne aasta jooksul ei ole öieti keegi nn. ürgse adramaaga tegelnud.

XIII sajandi adramaa uurimiseks arvesse tulevad allikmaterjalid on ammu teadlastele tuntud ning mitutpidi läbi sõelatud. Nende materjalide (üksikute lääniürikute, adramaalt nõutavaid koormisi määravate «lepingute» ning ainult külade adramaade arvu summast andva Taani Hindamisraamatu) katkendlik iseloom ei võimalda aga nende töötlemist praegu nii armastatud matemaatiliste meetoditega. Jääb üle neid andmeid interpreteerida samal viisil, nagu seda on juba korduvalt tehtud, püüdes kontrollimata mitte omaks võtta ühtki, kuigi üldkehtivat tõde ning võrreldes XIII sajandi materjale hilisematest sajanditest pärinevatest allikatest saadud teadetega.

Adramaa oli maakasutus- ja maksustamisühik, sealjuures vaieldamatult põllumajandusliku maakasutusega seotud ühik. Temale eelnenud maksustamis- või majandusühikutest pole meil kindlamaid jälgi säilinud.<sup>12</sup> Majandusühik adramaa (algsest õigemini ader)

<sup>4</sup> Vt. Eesti ajalugu, I köide. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1936, lk. 160 jj.; Eesti rahva ajalugu, I köide. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu, 1932, lk. 126.

<sup>5</sup> Vt. Eesti majandusajalugu I. Toimetanud H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 38, 42, 97 jj.; Eesti ajalugu, II köide. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1937, lk. 223 jj.; Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Luha, E. Blumfeldt ja A. Tamme Kann. Tartu, 1934, lk. 267, 566 jj.

<sup>6</sup> H. Lowmiański, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, tom I. Wilno, 1931, lk. 122 jj., 197 jj., 211 jj.

<sup>7</sup> H. Bosse, Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561). Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, 24. Band, 4. Heft. Riga, 1933, lk. 457 jj.

<sup>8</sup> A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga (1928), lk. 32 jj., 53 jj.; A. Svābe, Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. (Novilkums no Zemkopības ministrijas izdevuma: «Latvijas agrārā reforma»), lk. 37 jj.

<sup>9</sup> Vt. A. Vassar, Mõningaid uurimisküsimusi feodalismi varasest perioodist Eestis. ENSV Tartu Riiklik Ülikool. Teaduslik sessioon 14.—16. juulini 1945. aastal. Ettekannete kokkuvõtted. Tartu, 1945, lk. 10.

<sup>10</sup> Viimati mainitud seletuskatse kohta vt. F. Stackelberg, Das älteste Wackenbuch der Wiek. Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1927. Tartu, 1928, lk. 91.

<sup>11</sup> Vt. X. Лиги, Ю. Какх, К вопросу о методах изучения развития сельского хозяйства и положения крестьянства в феодальную эпоху (По поводу монографии И. Сильдмязэ «О динамике феодально-крепостнического производства и феодальной ренты в Эстляндии в XVIII веке»). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1963, nr. 1, lk. 73.

<sup>12</sup> Soomes näiteks oli ürgne maksustamisüksus vibu (jousi), mis tähendas küttimisvõimelist meest, levinud kuni XVIII sajandini (V. Voionmaa, Suomen karjalaisen

sündis arvatavasti kunagi esimesel aastatuhandel käsikäes künnipõllunduse osatähtsuse suurenemise ning põlispõldude laienemisega. Keeleteadlaste arvates on ader meil tarvitusele võetud meie ajaarvamise alguse paiku. XIII sajandi alguseks oli adramaa läbi teinud juba pika arengu: ta oli kujunenud üldkasutatavaks maakasutus- ja maksustamisühikuks ning levinud üle kogu eesti ala.

Kõige varasemad teated adramaa kohta ulatuvad XIII sajandi algusesse ning on seotud sellega, et saksa röövvalutajatel läks alistatud talurahva maksustamisel ning anastatud maavalduse jaotamisel tarvis nii maksustamis- kui maakasutusühikuid.

Kuramaal olid 1230. ja 1267. aastal maksustamisüksuseks hobused kui tööloomad.<sup>13</sup> Kahe hobusega majapidamine (kus oli hobune nii adra kui ka äkke ette rakendamiseks) maksis 1230. aastal ühe laevanaela rukist, ühe hobusega majapidamine aga poole vähem. Kuna Kuramaal veoloomadena tarvitati ainult hobuseid, siis võrdus maksustamisüksus hobune ühe rakendiga.

Ader ja rakend kuuluvad tihedalt kokku ning on maksustamisüksusena õigupoolest ekvivalentsed. Seepärast on saksa feodaalid röövvalutuse algperioodil kasutanud maksustamisüksusena ka atra. Nii nõuti 1198. aastal Holmi ja Üksküla liivlastelt kirikule andameid «igalt adralt» (*de quolibet aratro*).<sup>14</sup> Samuti kohustus 1206. aastal Lielvärde rahvas läänimees Danielile tasuma aastas  $\frac{1}{2}$  laevanaela rukist adralt (*de aratro*).<sup>15</sup> 1211. aastal aga asendati piiskopiala liivlaste senine kümnisemaks hinnusega, mida hakati nõudma hobustelt (*de quolibet equo*).<sup>16</sup> Ka Talava lätlased kohustusid 1214. aastal tasuma hinnust hobustelt.<sup>17</sup>

Need teated tõendavad, et liivlastel, latgalitel ja kurelastel oli maksustamisüksuseks rakend, s. o. veoloom koos künniriistaga, kusjuures seda üksust on nimetatud kord künnilooma, kord künniriista järgi.<sup>18</sup> Eriti ilmne on see liivlaste juures. Täpselt analoogiline olukord valitses lääneslaavlastel saksa idakolonisatsiooni aladel.<sup>19</sup>

Paljudes XIII sajandi esimese poole ürikutes üle kogu Liivi-, Eesti- ja Kuramaa, sealhulgas Taani Hindamisraamatu Eestimaa nimistus, esinevad ühikud, mille ladina-keelne nimetus on *uncus*. Seda sõna võiks tõlkida sõna-sõnalt «konksader» (sks Hakenpflug).<sup>20</sup> Probleem seisab selles, kas need tähistasid tol ajal veel maksustamisobjektina käsitatavat konkreetset künniriista (*resp.* rakendit) või juba mõttelist maakasutus- ja maksustamisühikut adramaad.

heimon historia. Helsingissä, 1915, lk. 77, 88 jj.; E. Jutikkala, Suomen talonpojan historia sekä katsaus talonpoikien asemaan Euroopan muissa maissa. Porvoo-Helsinki, 1942, lk. 253; V. Voionmaa, Suomalaisia keskiajan tutkimuksia. Veroja, laitoksia, virkamiehiä. Porvoossa, 1912, lk. 74 jj.), meil aga, kus kättimine ja kalapüük kaotasid oma tähtsuse võrdlemisi aegsasti, pole analoogilistest majandusüksustest midagi teada. Küll aga on meil andmeid kirvest kui metsakasutamiseüksusest. (Vt. Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch, 2. Abteilung, Bd. 2. Hrsg. von L. Arbusow. Riga, Moskau, 1905, nr. 659, lk. 517 (1504. aastast). Edaspidi: LUB.) Kuna Soomes oli alepõllunduse tingimustes kirves (ehk kirvesmies) majandusüksuseks ja alet tegevate talude majanduslikku jõudu arvestati selle järgi, mitu kirvest talul oli metsa raadamas, alepõllu saagi jaotamisel aga kasutati kirvest jaotamise alusena (V. Voionmaa, Suomen karjalaisen heimon historia, lk. 146 jj.), tuleb pidada väga võimalikuks, et ka eesti alal oli kirves (s. o. tööjõuline mees koos tööriistaga) esialgu alepõllunduse valitsedes üldiseks majandusüksuseks. P. Johanseni arvamus, et metsakasutamiseüksus kirves on saksa päritolu (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 43 jj.), on seega täiesti aluseta.

<sup>13</sup> Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. I Bd. Reval, 1853, nr. CV, veerg 138; nr. CDV, veerg 508.

<sup>14</sup> Heinrichs Livländische Chronik. 2. Auflage, Bearb. von L. Arbusow und A. Bauer. Hannover, 1955, II, 7, lk. 11.

<sup>15</sup> Sealsamas, X, 13, lk. 44.

<sup>16</sup> Sealsamas, XV, 5, lk. 93.

<sup>17</sup> Sealsamas, XVIII, 3, lk. 116.

<sup>18</sup> Pole mingit mõtet ega alust eristada nn. hobusemaad adramaa eelkäijana, nagu seda teeb A. Svåbe (A. Svåbe, Zemes attiecību, lk. 37).

<sup>19</sup> W. Kuhn, Der Pflug als Betriebseinheit in Altpreussen. «Zeitschrift für Ostforschung» 1963, Nr. 3, lk. 479.

<sup>20</sup> Vt. F. J. Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Kolmas muutmata trükk. Tartu, 1923, veerg 341; vrd. A. Moora, Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim. H. Moora. Tallinn, 1956, lk. 245 jj.

1226. aastal väljaantud Modena Wilhelmi ürikus käsitatakse *uncus*'t ilmselt maa suuruse hindamise ja maksustamisühikuna: «naabruses asuvast haritud maast sada adramaad . . . . koos hinnuse ja kümnisega» (*de terra viciniore culta centum unci . . . . cum censu et decimatione*).<sup>21</sup> 1232. ja 1255. aastal nimetatakse Zemgales esinevat maamõduühikut sõnaselgelt adramaaks (*uncus terrarum*).<sup>22</sup> 1255. aasta üriku sisu kordamisel 1260. aasta dokumendis on juttu «maamõduühikutest, mida rahvakeeles nimetatakse adramaaks» (*mensuras terrarum, quae unci vulgariter nominantur*).<sup>23</sup>

Kõik kõneleb selle kasuks, et juba XIII sajandi algul oli adramaa mõttelise maa-kasutusühikuna välja kujunenud nii eesti kui ka läti alal.<sup>24</sup> See tõsiasi aga, et XII—XIII sajandi vahetusel ning Kuramaal isegi veel 1230. ja 1267. aastal maksustamisühikuna rakendeid kasutati, näitab, et adramaa mõttelise maakasutus- ja maksustamisühikuna oli alles hiljaaegu kujunenud ega olnud veel suutnud täiesti läbi lüüa. Eesti alal näib ta olevat kindlamini juurdunud kui liivlaste ja läti hõimude juures, sest Eestist pole teateid rakendite maksustamisest. Ei saa nõustuda P. Johanseni arvamusel, et eestlastel ja semgalitel oli pinnamõduühikuna välja kujunenud adramaa, lätlastel, liivlastel ja kurelastel aga polnud see veel tuntud.<sup>25</sup> Ta tugineb ainult eespool viidatud Läti Henriku teadetele, mille järgi kümnist võeti hobustelt, ei arvesta aga seda, et Kuramaal maksustati veel 1267. aastal hobuseid, kuigi siin juba 1234. aastal väljaantud ürikutes on juttu adramaade hindamisest,<sup>26</sup> mis ei jäta kahtlust, et siingi oli maksustamisühikuna tarvitusel mõtteline adramaa. Pealegi esines mõtteline adramaa 1230.—1240-ndatel aastatel ka liivlaste ja läti hõimude alal.

Mida mõista selle mõttelise adramaa all? Üldiseks on kujunenud arvamus, et adramaa tähistas esialgselt majandusüksust, n.-õ. normaaltalu, mille põllumaa harimiseks oli tarvis üks ader, s. o. üks rakend juurdekuuluva põllumajandusliku inventariga.<sup>27</sup> On ju igati loomulik, et maakasutus- ja maksustamisühiku tähendus kandus adralt ülemaga haritava põllutükile, mis õigupoolest oligi maksustamisobjektiks. Adramaa kui põllumaa mõduühiku juurde kuulusid ka talu kasutuses olevad heina- ja karjamaad, metsad ning kalastuskohad või õigust kasutada vastavat osa saraskonna ühismaist.<sup>28</sup> Adramaa alusel määrati kõigi perede igasugused ühiskondlik-majanduslikku laadi õigused ja koormised.<sup>29</sup> Sedamööda, mitu adramaad oli teatud talul, kasutas ta küla ühiseid ale-, heina-, karja- ja metsamaid. Samas vahekorras pidid aga talud ja külad osa võtma ühistest tööd ja kulu nõudvatest üritustest, näiteks linnuste ehitamisest, vaenlasele tasuvast sõjamaksust jms.

Näib, et kohustuste ja koormiste jaotamisel polnud kirjeldatud majandusühik adramaa ainsaks arvestamise aluseks, vaid et tema kõrval esines mingi teine, suurem ühik —

<sup>21</sup> LUB I, LXXXIII, veerg 100.

<sup>22</sup> LUB I, CXXV, veerg 162; Livländische Güterurkunden. Bd. I, hrsg. von H. v. Bruiningk und N. Busch. Riga, 1908, Nr. 23, lk. 30.

<sup>23</sup> Livländische Güterurkunden I, Nr. 27, lk. 37.

<sup>24</sup> Et ürikutes terminite *uncus* ja *uncus terrae* vahel pole mingit vahet tehtud, sellele juhtis tähelepanu P. Johansen, vaieldes vastu H. Engelhardtile. (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 93; vrd. H. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft, lk. 119.)

<sup>25</sup> P. Johansen, Siedlungsforschung in Estland, lk. 232.

<sup>26</sup> LUB I, CXXXV, veerg 173; CXXXVI, veerg 175.

<sup>27</sup> Vt. näit. Fr. G. Bunge, Das Herzogthum Estland, lk. 211; P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 92 jj.; Eesti majandusajalugu I, lk. 97; Eesti NSV ajalugu, I köide. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 89.

<sup>28</sup> Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. III Bd. Reval, 1857, nr. CXXI, a (1235. aastast): «Muhu, Põide ja kolmasada adramaad Kihelkonnas koos saartega ja kalastuspaikadega ja kõige juurdekuuluvaga, mis hakkavad sealt lugema, kus lõpevad sada adramaad, mis mainitud adramaade ja Sõrve vahel asuvad»; Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. II Bd. Reval, 1855, Nr. DCLXII (1318. aastast): «kaks adramaad maad . . . . põldudega, heinamaadega, karjamaadega, metsasaludega ja kõigega, mis kahe adramaad alla kuulub.»

<sup>29</sup> P. Johansen, LCD, lk. 222 jj.; vrd. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 38; vrd. Eesti ajalugu I, lk. 160.

suur adrama. Nimelt esineb Taani Hindamisraamatus ja mõnes teises vanemas allikas adramaade arvu märkimisel teatud ebaselgus. Taani Hindamisraamatu andmed külade adramaade arvu kohta ei lange mitte alati kokku samaaegsete ürikute andmetega. P. Johansen seletab seda nähtust adramaade arvu ümardamisega suursarase piirides.<sup>30</sup> Adramaade arv suursarasesse kuuluvatel küladel oli kas kõigil sama suur või viidud ühise jagaja alla. Umardati selleks, et oleks kergem arvutada iga küla osa ühises sarases.

Esineb aga ka niisuguseid juhte, kus küla adramaade arv on ühes allikas (või allika kohas) täpselt kaks korda suurem kui teises. Nii märgitakse Taani Hindamisraamatus ühes kohas, et Loobu külal on 4, teisel aga, et 8 adramaad.<sup>31</sup> Kahula külal Jõhvi kihelkonnas oli 1391. aastal 12 adramaad, 1396. aastal aga, s. o. ainult viis aastat hiljem, täpselt 24 adramaad.<sup>32</sup> Neil juhtudel saab tegemist olla ainult adramaade erineva märkimisega. M. Schmiedehelm täheldas, et Essu küla (Haljala khk.) tähtsus on arheoloogilise materjali järgi otsustades olnud suurem kui võiks arvata tema väikese adramaade arvu — 6 adramaad — järgi.<sup>33</sup> Võimalik, et siingi on tegemist erinevusega adramaade märkimises.

P. Johansen püüab seda nähtust, mida ta tähistab nimetusega «poolitatud või kahekordistatud adramaade arvud», seletada adralalude pooleksjagamisega pärijate vahel.<sup>34</sup> Kui see oli toimunud kogu külas, hakati poolitatud adramaid adramaadeks lugema, mistõttu külas adramaade arv kahekordistus. Elanike arvu vähenemisel võidi tagasi pöörduda vana adramaade arvu juurde.

P. Johansen märgib, et seda küsimust tuleks veel lähemalt uurida. Ja tõepoolest ei suuda tema seletus rahuldada, kuigi see on ratsionaalne. Tuleb arvata, et Põhja-Eestis kasutati XIII ja XIV sajandil ning võib-olla hiljemgi kahesuguseid adramaid: üks neist oli taluadrama, s. o. majandusühik talu, mille põllumaa harimiseks vajati ühte atra. Teine oli taluadramaast kaks korda suurem.

Sellisele mõttele viivad Lääne- ja Lõuna-Eesti suured adramaad XV—XVI sajandist. Allikates on mitut liiki adramaid, mis kannavad nimetust «suur». Nii on Läänemaal XVI sajandil Ehmja ja Kirimäe mõisas juttu suurtest adramaadest,<sup>35</sup> samuti nimetatakse suurteks poola adramaid.<sup>36</sup> Iseloomulik on, et neil adramaadel pole iseseisvat kindlat suurust, vaid et nad on teatud kindlas suurusvahekorras taluadramaaga. Üheski allikas pole öeldud, et poola adramaa on 120 riia vakamaa suurune, vaid et ta võrdub neljale saksa adramaale (s. o. taluadramaale). Samuti iseloomustas Lääne-Eesti mõisates esinevat suurt adramaad see, et ta oli kolm korda suurem taluadramaast (kas selle 24 riia vakamaa või 30 riia vakamaa suurusest variandist, mahutades vastavalt kas 72 või 90 riia vakka külvi kolmel väljal).<sup>37</sup> Saaremaa ja Läänemaa adramaade suuruse vahekorras 1 : 3 kõneleb ka Saare-Lääne piiskop oma kirjas 1558. aastast.<sup>38</sup> Liivimaa rüütelkond

<sup>30</sup> P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 39 jj.; vrd. Eesti ajalugu I, lk. 161. H. Lowmianski püüdis seda P. Johansenit seletust väärata, ei suutnud aga tuua veenvaid vastuargumente. (Vt. H. Lowmianski, Studja I, lk. 123 jj.)

<sup>31</sup> P. Johansen, LCD, lk. 488.

<sup>32</sup> Sealsamas, lk. 419. Teised analoogilised näited, mis P. Johansen esitab, pole nii kindlad, sest võrreldud adramaade arve lahutab teineteisest alati enam kui sada aastat. Niisugustel juhtudel võib olla tegemist kas adramaade erineva märkimisega või lihtsalt adramaade arvu kahekordseks kasvamisega või kahanemisega.

<sup>33</sup> M. Schmiedehelm, Kirde-Eesti hõimudest I aastatuhande viimasel poolel e.m.a. ja meie ajaarvutuse I aastatuhande algupoolel. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim. H. Moora. Tallinn, 1956, lk. 155.

<sup>34</sup> P. Johansen, LCD, lk. 228.

<sup>35</sup> RAM (=Eesti NSV Riiklik Ajaloomuseum), «D» fond, f. 92, nim. 1, s.-ü. 25, l. 154, 156, 161 ja 347.

<sup>36</sup> RAKA (=Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv), f. 2325, s.-ü. 131, l. 424. Allikates esineb ka suuri meistriadramaid (RAKA, f. 2325, s.-ü. 131, l. 345), suuri liivimaa adramaid (CVA (=Latvijas PSR Centralais valsts archivs), f. 7363, nim. 1, s.-ü. 238, l. 79).

<sup>37</sup> Vt. lähemalt E. Tarvel, Jooni eesti talurahva maakasutuse ja feodaalkoormistega maksustamise alustest XVI sajandil ja XVII sajandi algul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 1, lk. 52 jj., 59.

<sup>38</sup> C. Schirren, Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, Bd. I. Reval, 1861, Nr. 46, lk. 125.

teatas hertsog Karlile 1601. aastal, et suured adramaad on tavalistest kolm või neli korda suuremad,<sup>39</sup> pidades arvatavasti jällegi silmas Lääne-Eesti adramaad ja poola adramaad.

Suurte adramaade rühmitis ei piirdunud taluadramaa kolme- ja neljakordsetega. Kirimäe mõisas Lääne-Nigula kihelkonnas olid XVI sajandi teisel poolel suured adramaad, mis kujutasid endast taluadramaa kahekordset. Arvatavasti sai seal adramaale kolmes väljas külvata 45—54 riia vakka teravilja. Tegemist oli nähtavasti adramaaga, mida P. Johansen nimetab isandaadramaaks.<sup>40</sup>

Taluadramaast suuremaid adramaid esines niisiis, sõltumata poliitilistest piiridest, mitmel pool üle kogu eesti ala — nii Saare-Lääne kui ka Tartu piiskopkonnas ja ordualal. Nad esinesid eeskätt mõisates.<sup>41</sup> Juba nimetus «isandaadramaa» (Herren-Haken) viitab seosele mõisaga.<sup>42</sup> Kerkib küsimus, miks mõisates oli tarvitusele võetud suuremad adramaad kui taludes? Ei oska näha mingit vajadust mõisate adramaade arvu väiksemana näidata. Sõjateenistuskohustust, mis oli õigupoolest vasalli ainus koormis, ei nõutud ju mõisapõldude ulatuse järgi. Domeenides aga polnud sedagi koormist.<sup>43</sup>

Suured adramaad on vanad, nad ulatuvad XV sajandi lõpu reformide-eelsesesse aega. Poola ehk plettenbergi adramaid<sup>44</sup> kasutati juba enam kui sada aastat enne Poola võimu kehtestamist ja paar-kolm aastat enne Wolter von Plettenbergi sündi.<sup>45</sup>

Asjaolud, et suurel adramaal oli mitu kohalikku varianti, et tema levikuala polnud piiratud poliitiliste piiridega, et ta oli algselt seotud mõisaga, et ta pärines XV sajandi

<sup>39</sup> Fr. Bienemann, Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602. Briefe und Aktenstücke, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. XVII Bd. Riga, 1900, Nr. 52, lk. 541.

<sup>40</sup> Kirimäe mõisas oli 1591. aastal 4 suurt adramaad (RAM, «D» fond, f. 92, nim. 1, s.-ü. 25, l. 161, vrd. l. 347), teistel (vist 1564. aasta) andmetel aga võrdus pool Kirimäe küla 8 adramaaga, teine pool küla 8 adramaaga aga kuulus Kirimäe mõisa alla (sealsamas, l. 156). Suur adramaa võrdus niisiis ainult kahele taluadramaale. Kuna 1569. aasta maa- ja maksuraamatu teatel Kirimäe mõisa viljasaak oli 12 säilitist (RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 930, l. 38) ning 15 Lääne-Eesti mõisas, kus on esitatud andmed hariliku keskmise viljasaagi ning traditsioonilise külvi kohta, kõikus saagikus 4 ja 6 seemne vahel, võime oletada adramaa suuruseks 45—54 riia vakamaad. Saagikust 6 seemet me nimelt Kirimäel ei saa oletada, sest siis oleks tegemist 36 vakamaa suuruste taluadramaadega, mitte aga suurte adramaadega. Isandaadramaa kohta vt. E. Tarvel, Jooni eesti talurahva maakasutuse ja feodaalkoormistega maksustamise alustest XVI sajandil ja XVII sajandi algul, lk. 52 jj., 61.

<sup>41</sup> Ka läti alal olid suured adramaad kasutusel just mõisates. (B. B. Дорошенко, Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960, lk. 216 jj.) Nii oli ühes eramõisas mõisaadramaa taluadramaast kolm korda suurem.

<sup>42</sup> 1482. aasta Veemla maapäeva retsessis, kus isandaadramaa nimetus esimest korda esineb, on ta mõtlema panevas kontekstis «Der heren hacken solte und mote groter sein ein 4-del des...». (Die altlivländischen Bauerrechte. Neu hrsg. von L. Arbussow. Mit einem Anhang von Urkunden. Mittheilungen aus der livländischen Geschichte. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Bd. 23. Riga, 1924—1926, lk. 104.) Kui isandaadramaa on sellest väiksemast adramaast, millega teda on võrreldud, neli korda suurem, siis peaks siin isandaadramaa nimetuse taga peituma poola ehk plettenbergi adramaa.

<sup>43</sup> V. Dorošenko väidab, et mõisaadramaa haaras paremad maad ning teda kasutati põllunduslikult mitu korda intensiivsemalt. (B. Дорошенко, Очерки аграрной истории Латвии, lk. 217.) See ei seleta aga, miks adramaa mõisas oli mitu korda suurem kui taluadramaa. Erinevused adramaade suuruses ei seisnenud maakasutuse intensiivsuses, vaid külvipinna ulatuses, nagu kinnitavad Lääne-Eesti näited.

<sup>44</sup> Vt. lähemalt E. Tarvel, Jooni eesti talurahva maakasutuse ja feodaalkoormistega maksustamise alustest XVI sajandil ja XVII sajandi algul, lk. 55 jj., 60.

<sup>45</sup> Kudina mõisas, mis asus Tartu piiskopkonna põhjaosas, oli mõisamaad 9½ adramaad nii 1447. (Livländische Güterurkunden I, Nr. 325, lk. 300), 1540. (sealsamas, Nr. 827, lk. 529 jj.) kui ka 1627. aasta (RAKA, f. 3225, s.-ü. 132, l. 50) andmetel. 1591. aasta poola revisjonist selgub, et Kudina mõisas sai ühele väljale külvata 60 tündrit rukist, 60 tündrit otra ja 20 tündrit kaera. Teine ja kolmas väli olid esimesega võrdsed. (AGAD (= Archiwum Głównie Akt Dawnych), Archiwum Zamoyskich, signatuurita Tartu staarostkonna 1591. aasta revisjoni aruanne «Agrippina Reuisia», l. 10.) Kuna tünder võrdus 5½ krakovi korzecit, s. o. 198 l ehk 2,8—2,9 riia vakka

lõpul toimunud adramaareformi-eelsest ajast ning esines ilmselt juba XIII sajandi esimesel poolel, sunnivad arvama, et suured adramaad, taluadramaa kordsed, on pärit ajastust enne sakslaste ja taanlaste sissetungi meie maale. Üldiselt levinud ning allikates üldiselt esineva taluadramaa kõrval võidi mõnesuguste avalikõiguslike kohustuste või koormiste jaotamisel kasutada suuremaid ühikuid. Millised need kohustused võisid olla, seda on oletamisigi raske öelda. Võib-olla nõuti ühistele töödele, näiteks linnuse ehitamisele, rakend mitme talu kohta? Võib-olla malevassegi ei läinud mees alati igalt adramaalt? Igatahes see, et suured adramaad on hiljem levinud eeskätt mõisates, tundub olevat iseloomulik. Mõis muutus avalikõigusliku elu keskkohaks, ta koondas endasse seepärast ka varem väljakujunenud institutsioonid, sealhulgas suure adramaa.<sup>46</sup>

Tuleb märkida, et ka P. Johansen kõneleb kahesugustest adramaadest.<sup>47</sup> Tema käsituses erinevad need aga kardinaalselt talu- ja suurest adramaast. P. Johansen eristab maksustamise eesmärgil kindlaks määratud adramaa suurust (Flurhaken, s. t. põlluadramaa) ning naaberkülade, suursarase liikmete vaheliste kasutusosade suhte määramiseks fikseeritud suurust (Markhaken, s. t. saraseadramaa). Viimati nimetatud adramaad samastab P. Johansen vikatiga ehk vikatiuga. Vikatite arv olevat tavaliselt vastanud adramaade arvule ning erinenud mõnevõrra ainult üksikjuhtudel, kui teda ümardati.

Tegelikult tähendavad mõlemad P. Johanseni poolt eristatud adramaad harilikku taluadramaad. Põhimõttelist erinevust nende vahel polnud, ainult külade kasutusosade jaotamisel praktiseeriti mõnikord adramaade arvu ümardamist. Mis puutub vikatisse, siis pole põhjendatud tema samastamine «saraseadramaaga». Vikat võis ikkagi tähendada ainult heinamaa kasutamiseksust, nagu tema nimetusestki jäeldub. Et vikat oleks olnud jaotusaluseks ka teiste saraskonna ühismaade kasutamisel, selle väitmiseks pole mingeid pidepunkte. Võib-olla ei kasutatud vikateid alati heinamaadegi jaotamisel, vaid lähtuti adramaade arvust.

Kogu P. Johanseni hüpotees baseerub oletusel, et Vandu külas Kadrina kihelkonnas näib olevat 12 adramaad ning ainult 10 vikati.<sup>48</sup> Ei tohi muidugi unustada, et vikati esinemine Taani Hindamisraamatus on siiski ainult hüpoteetiline, nagu P. Johansen

(vt. AGAD, Archiwum Zamoyskich, signatuurita revisjoni aruanne «Roku Panskiego 1592 Die 20 Januarii Registr Oeconomiej Derptskey», l. 56), ja odra külvitihedus oli A. W. Hupeli järgi 50% ning Fr. Jung-Stillingi järgi 7% suurem rukki külvitihedusest, kaeral aga vastavalt 100% või 89% (A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. II, Riga, 1777, lk. 280; Fr. v. Jung-Stilling, Ein Beitrag zur livländischen Agrarstatistik, Riga, 1881, lk. 21), saame kolme välja kogupindalaks vastavalt kas umbes 940 või 1080 riia vakamaad rukki külvi järgi hinnatuna, s. o. 8–9 poola adramaad (arvestades nii ühe vaka rukki, odra kui ka kaera külvipinnaks ühe riia vakamaa, saame kogupindalaks 10 poola adramaad). Niisiis on Kudina mõisas juba 1447. aastal kasutatud poola adramaad. Näib, et nad esinesid ka Põltsamaa foogtkonnas XV sajandi keskpaiku. Nii oli Imavere külas 1454. aastal 5 adramaad (Livländische Güterurkunden I, Nr. 361, lk. 328), 1599. aastal 3 adramaad (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, tom XIII. Inflanty, część I. Wydali J. Jakubowski i J. Kordzikowski. Źródła dziejowe. Tom XXIV, część I. Warszawa, 1915, lk. 306), 1592. ja 1603. aastal 4 adramaad (VARKA (= Центральный государственный архив древних актов СССР), f. 389 (Leedu meetrika), s. ü. 80, l. 207 ja 645). XVI sajandi lõpul oli seal tegemist poola adramaadega.

Nende võrdluste puhul pole eeldatud, et külade või mõisate adramaade arvu piisis sajandite vältel muutumatuna, küll aga on arvatud, et traditsioon pidurdas adramaade arvu märkimist vastavalt külvipinna kasvule, nii et see sajandi või poolteise jooksul ei jõudnud kolme- või neljakordistuda.

<sup>46</sup> P. Johansen viitab korduvalt külade adramaade või talude arvu kahekordistumisele või poolitumisele aja jooksul. Seda ei saa aga ära kasutada taluadramaast kaks korda suuremate adramaade olemasolu täiendavaks kinnitamiseks, sest lähem tutvumine materjaliga (vt. näiteks Madila küla, Tüükri mõisa, Roela küla, Torma küla ja palju teisi — P. Johansen, LCD, lk. 219, vrd. lk. 497, 578, 592, 624 jj.) venab, et tegemist on juhustega. Pole kahtlust, et traditsioonil oli oma osa adramaade arvu määramisel, kuid vaevalt oleks ta mõju avaldunud ajuti, pikemate ajavahemike tagant, ning traditsioon muidugi ei määranud kindlaks talude arvu külas.

<sup>47</sup> P. Johansen, LCD, lk. 226 ja 230.

<sup>48</sup> P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 39 jj.

isegi möönab. Kui aga Vandu küla osas olekski õige P. Johanseni seletus, ei tohiks siiski arvata, nagu oleks vikat ehk vikatimaa, s. o. ühe adramaa (talu) kohta tulev heinamaa osa, midagi adramaaga ühte kuuluvat.<sup>49</sup> Pigem võiks vikat analoogiliselt kirvega olla majandusüksuseks, mis tähendab tööjõulist meest koos tööriistaga, s. o. niidumeest vikatiga. Sellele vihjab ka vikati kasutamine maksustamisüksusena.<sup>50</sup> Nii jõuame mõttele vikati samasusest nn. heinamehega. Heinameheks loeti XVI sajandi lõpust pärineva definitsiooni järgi iga isik, kes oli talus ja kes oli nii tugev, et võis minna vikatiga heinamaale.<sup>51</sup> Niisugune isik aga oligi vikat, nagu seda mõistet eelnevalt tõlgitsesime. Pealegi oli ka heinamees ühtlasi maksustamisüksuseks.<sup>52</sup>

Eeldusest, et adramaade arvu maksustamise eesmärkidel ümardati, läks P. Johansen hiljem (1933. a.) kaugemale ning oletas, et XIII sajandil ei kajastanud adramaa maksustamisühikuna mitte ainult põllundusest saadavaid tulusid, vaid ka piirkonna üldist jõukust, oli «elanikkude maksuvõime mõõdupuuks».<sup>53</sup> Sealjuures pidid arvesse tulema ka paikkonna asend ja turustustingimused. Tõestuseks viitab P. Johansen asjaolule, et sadamakohtade lähedal asuvate külade adramaade arv on hilisema ajaga (harilikult XVI sajandiga) võrreldes märksa langenud. Selle seisukoha võttis omaks ning arendas edasi E. Blumfeldt,<sup>54</sup> ta esineb ka «Eesti ajaloo» I köites.<sup>55</sup>

Kui aga hakata analüüsima selle hüpoteesi argumenteerimiseks kasutatud näiteid, tekib kahtlus. P. Johansen esitas tõestuseks Selja, Pehka, Varangu, Tatruse, Koila, Purkse, Lügenau, Järveküla, Valkla, Kiiu ja Kuusalu küla, mille adramaade arv olevat mõnesaja aasta jooksul pärast Taani Hindamisraamatu koostamist tugevasti langenud, Selja külal näiteks 45 adramaalt 8—12 adramaale Rootsi ajal.<sup>56</sup>

Selja külas oli aga adramaade arv püsinud muutumatuna 1425. aastani ning alles XVI sajandi lõpuks langenud 8-le — võib-olla osalt seoses talumaade mõisastamisega XV sajandil, veelgi enam aga Liivi sõjaga. Samuti püsis Tatruse külas adramaade arv umbes samal tasemel 1488. aastani, Valklas, Kiius, Kuusalus ja Laokülas (viimases talude arvu järgi otsustades) XVI sajandi keskpaigani ja isegi lõpuni. Ülejäänud külade osas võib tõesti täheldada adramaade arvu langust, kuid tuleb pidada silmas, et andmed on alles 1583. aastast.

Mis puutub Kihelkonda, siis pole sellegi näite tõestusväärtsus laitmatu, sest Kihelkonna piirid XIII sajandil pole kuigi täpselt teada, mistõttu XIII sajandi keskpaiga ja XVI sajandi teise poole adramaade arvud ei ole omavahel ilma pikemata võrreldavad.<sup>57</sup> Saaremaal XIII sajandil olemasolnud viiest kihelkonnast on teada ainult Muhu ja Kihelkonna adramaade arv. Muhus on see enam kui kolmesaja aasta jooksul jäänud peaaegu muutumatuks.<sup>58</sup> Pole kuigi tõenäoline, et meresõidul ja kaubandusel polnud Muhus mingit tähtsust ning et see siin ei avaldanud adramaade arvestamise viisile mingit mõju, ja et Kihelkonnas oli hoopis teistsugune pilt ning teine adramaade arvestamise viis.

Võib niisiis konstateerida, et kõigis sadamakohtade lähedal asuvates küldes pole adramaade arv tegelikult siiski langenud. Teiseks tuleb näidata, et väide, mille järgi

<sup>49</sup> Vt. näit. Eesti ajalugu I, lk. 163.

<sup>50</sup> LUB I, CDXC, veerg 603 jj.; LUB III, MCCXLVIII, veerg 515.

<sup>51</sup> H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1961, lk. 117, vt. ka lk. 113 jj.

<sup>52</sup> Isegi terminoloogiline kokkulangevus on olemas: 1521. aastast pärinevas ladinakeelses tekstis on heinameest nimetatud «fenicida vulgo hoymann vell lyggymees». (Vt. H. Ligi, Eesti talurahva olukord, lk. 113.) Kolmest samatähenduslikust sõnast peaks viimane, eestikeelne, tähendama «vikatimees, lõemees».

<sup>53</sup> P. Johansen, LCD, lk. 267.

<sup>54</sup> Saaremaa, lk. 566; Eesti majandusajalugu, lk. 98. E. Blumfeldt märgib, et Saaremaal langes Kihelkonna adramaade arv 600 adramaalt XIII sajandi keskpaiku vaeu 350 adramaani XVI sajandi lõpul. Ta ei pea võimalikuks asustuse niisugust tagasiminekut.

<sup>55</sup> Lk. 177 jj.

<sup>56</sup> P. Johansen, LCD, lk. 267 jj.; vt. ka lk. 434—642.

<sup>57</sup> Saaremaa, lk. 565 jj.

<sup>58</sup> Saaremaa, lk. 645.



merest ja liiklusteede sõlmpunktidest eemal asuvate külade adramaade arv jäi kogu keskaja jooksul muutumatuks, osutades ainult väikest langust või koguni tõusu,<sup>59</sup> ei pea paika.

Võrdleme selleks Taani Hindamisraamatus esinevate külade adramaade arvusid XIV—XVII sajandi alguse adramaade arvudega.<sup>60</sup> Vastavalt sellele, kas adramaade arv on püsinud enam-vähem samana, on kasvanud või kahanenud, saab külasid jagada kolme gruppi. Võrreldavast 408 külast on 125-s adramaade arv püsinud enam-vähem samana, 138 külas kasvanud ja 145 külas kahanenud. Arvud muidugi ei saa pretendeerida täpsusele, tingituna külade adramaade arvu kõikumisest eri aegadel.

Sel kombel külasid grupeerides ei ilmne, et sadamakohtade ja liiklemisteede sõlmpunktide lähedaste külade adramaade arv oleks langenud, teistel küladel aga püsinud või kasvanud. Kui vaadata suuri külasid, millel Taani Hindamisraamatu andmeil oli 30 adramaad või rohkem ning mille adramaade arv on hiljem kahanenud, siis näeme, et need<sup>61</sup> (välja arvatud Kabala Rapla kihelkonnas, Lüganuse ja Valkla) paiknevad hilisemates Haljala, Kadrina, Viru-Jaagupi ja Viru-Nigula kihelkonnas. Ka külad suurega 20—30 adramaad, mis hiljem on kahanenud, asuvad valdavas enamikus, 20 küla 31-st, sealsamas.<sup>62</sup>

Ei saa ette kujutada, et terve umbes 1000 km<sup>2</sup> suurune ala Ohepalu—Vainupää joonest Voore—Aseri jooneni ning Viru-Jaagupist mereni oli kaubanduskeskuseks ja teede sõlmpunktiks. Asustuse tihedust ei saa seletada ainuüksi geograafiliselt ja strateegiliselt soodsa asendiga, nagu seda P. Johansen püüab teha.<sup>63</sup> Geograafiline asend etendas kaubandusliku läbikäimise seisukohalt, muidugi oma osa, kuid tema tähtsust ühiskondliku arenemisprotsessi kiirust määrava tegurina ei tule üle hinnata, põhilisi tõukejõude tuleb ikkagi leida materiaalse tootmise sfäärist. Ei maksa unustada, et Rakvere ümbruskond oli vana viljakas põllumajanduspiirkond, tihedasti asustatud ala rohkete muististega, eriti arvurikaste tarandkalmistutega.<sup>64</sup> Võib ühtlasi arvata, et mitte ainult liiklemisteede olemasolu ei soodustanud asustuse tihenemist ja suurte külade tekkimist, vaid et suuremate asulate olemasolu korral hakkas liiklemine kulgema nende kaudu.<sup>65</sup>

Kõige üldtoodu põhjal võib järeldada, et P. Johanseni rajatud ja E. Blumfeldti poolt täiendatud hüpoteesi ei ole põhjendatud. Järelikult ei võetud adramaade arvestamisel XIII sajandil arvesse kõrvaltuallikaid, sealhulgas kaubandusest saadud tulusid, ning adramaa tähendas ikkagi ainult põllumajanduslikku maakasutus- ja maksustamisühikut.

E. Blumfeldt on «Eesti majandusajaloos» andnud adramaa määratluse, fikseerides tema kolm funktsiooni. Ta kirjutab: «Adramaa säilitas ka keskajal need kolm funktsiooni, s. t. oli külvihulga järgi pinda arvestav mõõduühik, oli selleks mõõdupuuk,

<sup>59</sup> P. Johansen, LCD, lk. 268; Eesti majandusajalugu I, lk. 98.

<sup>60</sup> Niisuguse võrdluse on teostanud ka P. Johansen ise, leides et 107 küla on oluliselt kasvanud, 84 küla märksa kahanenud, 263 asula adramaade arv on püsinud enam-vähem muutusetä, 33 asula kohta puuduvad andmed. (P. Johansen, LCD, lk. 216.) Kuid P. Johanseni võrdlusmeetodiga ei saa rahul olla, sest ta võrdleb XIII sajandi adramaade arvu ka XVII sajandi teise poole ning isegi XVIII ja XIX sajandi vastavate arvudega. Adramaade arvestus toimus siis aga hoopis teistel alustel.

<sup>61</sup> Hulja, Järtu, Kehala, Koila, Kloodi, Kõnnaste-Ojaveski, Lepna, Ohepalu, Pada, Pehka, Tõrma, Varangu, Varudi ja Võipere.

<sup>62</sup> Ülejäänud 11 küla on hajali üle maa: Järveküla Tallinna lähedal, Sigula Kuusalu kihelkonnas, Suur-Tammiku Simuna kihelkonnas, Jõhvi jt.

<sup>63</sup> P. Johansen, LCD, lk. 269 jj.

<sup>64</sup> Kuigi ka Jõhvi ja Kohtla-Järve vahelisel maa-alal paiknevad külad asusid tähtsal liiklemisteel, olid nad adramaade arvu poolest väiksemad kui külad Rakvere ja Haljala ümbruses. (M. Schmedehelm, Kirde-Eesti hõimudest, lk. 155 jj.)

<sup>65</sup> Lõpuks ei tohi ka unustada, et XIII sajandi liiklemisteede rekonstrueerimisel, eriti ühe või teise teeharu osatähtsuse rõhutamisel, on P. Johansen kasutanud muude geograafiliste, arheoloogiliste ja ajalooliste andmete hulgas esmajärjekorras Taani Hindamisraamatu materjale: kohanimede järjestusi ja andmeid külade suuruse kohta. Nii on ühelt poolt suurest adramaade arvust lähtudes kaldunud rõhutama küla tähtsust liiklemisteede sõlmpunktina ja teiselt poolt suurt adramaade arvu seletama küla asendiga liiklemisteede sõlmpunktis.

mille järgi määrati kindlaks üksikute talude kasutusosad saraskonna ühismaadel, ja oli ühtlasi ka maksustusühikuks, tuginedes sellena nüüd täielikult talupoja põllunduslikudele sissetulekutele.»<sup>66</sup> Sellest formulatsioonist ning eelnevast käsitlusest järeldub, et E. Blumfeldt eeldab nende kolme funktsiooni olemasolu juba enne sakslaste ja taanlaste sissetungi.

E. Blumfeldti määratlusega võib hilisemate sajandite osas nõus olla, XIII sajandi esimese poole ja veel varasema aja osas saab aga nõustuda ainult kahe viimase funktsiooni olemasoluga, kuid ei saa adramaad veel pidada pinnamööduühikuks.

Selle väite kasuks, et adramaa oli juba XIII sajandi algul külvivilja järgi pinda arvestav mööduühik, on P. Johansenil (ja tema järel E. Blumfeldtil) kaks argumenti: esiteks väide, et juba XIII sajandi algul oli ühest adramaast suuremaid ja ka väiksemaid talusid,<sup>67</sup> teiseks — P. Johanseni hüpoteesid XIII sajandi esimesel poolel esineva adramaa suuruse kohta.

Esimene väide on täiesti alusetu. P. Johansen esitab XIII sajandi esimesest poolest küll kolm näidet ühest adramaast suuremate majapidamiste kohta, kuid ei ühtki näidet  $\frac{1}{2}$  adramaa suuruste talude kohta. Ja sellist näidet polegi tuua. Esimest korda esineb adramaa murdosa ( $\frac{1}{2}$ ) teada olevates allikates 1254. aastal.<sup>68</sup> See on pealegi üksikjuhus, mis ei kordu XIII sajandi teisel poolel, isegi XIV sajandil esineb allikates adramaa murdosi ja adramaast väiksemaid maamööduühikuid haruharva. Selle põhjal peaks tohtima väita, et XIII sajandi algul ei tuntud veel adramaa jagamist murdosadeks ega ühest adramaast väiksemaid talusid.

Adramaa jagunematus kõneleb aga sellest, et adramaa ei olnud veel külvi hulga järgi pinda arvestav mööduühik, sest viimane oleks hõlpsasti jagatav olnud ning tema murdosi peaks esinema juba Taani Hindamisraamatus, eriti niisuguste väiksemate külade puhul, mis ei kuulunud suursaraskonna koosseisu ja kus seetõttu adramaade arvu ümardamisel polnud mõtet. Ainult täisarvuliste adramaa-arvude esinemine räägib selle kasuks, et adramaa tähendas veel n.-õ. normaaltalu, ühe rakendiga haritavat põllumaad, mida tollaegne konkreetselt mõtlev inimene ei pidanud vajalikuks ega osanud jagada mõttelise  $\frac{1}{2}$  või  $\frac{1}{4}$  rakendiga haritavateks osadeks. Ühest adramaast suuremate majapidamiste esinemine ei tõesta aga, et adramaa oleks olnud külvi hulga järgi põllupinda arvestav mööduühik; majapidamisel oli lihtsalt nii palju põldu, et seda hariti vastavalt mitme adraga.

Kuna esines ühest adramaast suuremaid talusid ning külade adramaade arvu ümardati, ei saa Taani Hindamisraamatu adramaade arv langeda täpselt kokku talude arvuga.<sup>69</sup> Enamik uurijaid on siiski seisukohal, et kuna suuri talusid oli arvatavasti vähe, kajastab adramaade arv umbkaudselt ka talude arvu.<sup>70</sup> Võiks arvata, et XIII sajandi algul tähendas adramaa veel normaaltalu ning et niisuguses külas, kus ei esinenud ühest adramaast suuremaid talusid, näitas adramaade arv, kui võrd ta polnud ümardatud, ka küla talude arvu.<sup>71</sup> Niisugune ettevaatlik formulatsioon on paratamatu, sest käsitlus, mis tõmbab ilma pikemata võrdusmärgi Taani Hindamisraamatus esineva adramaa ja talu vahele,<sup>72</sup> on lihtsustatud ja väär. XVI sajandil olid 2 adramaa suurused ja suuremad (sealhulgas kuni 5 adramaa suurused) talud üldiselt levinud, kohati esines neid kuni 60 protsenti. Need talud, mida majandasid arvatavasti suurpered, ei tekkinud loomulikult alles XIII sajandi teisest poolest alates. Pole põhjust arvata, et

<sup>66</sup> Eesti majandusajalugu I, lk. 98.

<sup>67</sup> P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 93; vrd. P. Johansen, LCD, lk. 229; Eesti majandusajalugu I, lk. 97; vt. ka Eesti ajalugu I, lk. 161.

<sup>68</sup> Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. VI Bd. Riga, 1873, Nr. MMDCCXXXVI.

<sup>69</sup> P. Johansen, LCD, lk. 220 jj.; 229.

<sup>70</sup> Eesti NSV ajalugu I, lk. 101; Eesti ajalugu I, lk. 151, 155 ja 161; Eesti majandusajalugu I, lk. 38.

<sup>71</sup> Taani Hindamisraamatus esitatud külade hulgas on kuni 70 niisugust küla, kus talude arv kas täpselt või tühise kõrvalekaldumisega veel XV—XVI sajandil või isegi XVII sajandi algul vastas Taani Hindamisraamatus antud adramaade arvule. Talude arvu kohta on andmeid üldiselt napilt.

<sup>72</sup> Vt. näiteks Saaremaa, lk. 267.

künnipõllunduse sajanditepikkuse arengu kestel püsisid selle ajani ainult ühe hobusega üksikpere talud. Kuigi on tõenäoline, et ühe adramaa suurusi talusid oli palju või enamik, ei saa selle kohta midagi kindlamat öelda.

Järgnevalt vaatleme P. Johanseni kolme katset kindlaks määrata XIII sajandi esimesel poolel esinenud adramaa suurust. Analüüsinud Jüri kihelkonna Sõmeru küla kaarti 1687. aastast, oletab P. Johansen, et vanemal ajal oli külas ainult kaks välja, ning määrab kindlaks ühe adramaa kasutusosa neil väljadel samal aastal: seda oli umbes 97 500 rootsi ruutküünart.<sup>73</sup> Kuna reduktsiooniaegse tündrimaa suuruseks arvestati 14 000 ruutküünart, järeldab P. Johansen, et adramaa mahutas vanemal ajal umbes 7 tündrit külvi.

Teisel püüab ta maksunormi põhjal kindlaks määrata aastast külvi ühele adramaale.<sup>74</sup> Lähtudes sellest, et Tallinna piiskop sai 1242. aastal õiguse nõuda igalt 20 adramaalt 2 laevanaela (4 tündrit) vilja,<sup>75</sup> oletab P. Johansen, et see maks oli kümnise-kümnis, s. o. 1% viljasaagist, eeldab saagikuseks 3—4 seemet ning leiab, et adramaale külvati 4—6 tündrit vilja. Tulemusi resümeeerides arvestab ta adramaale külvatud seemne hulgaks 4 tündrit. Samuti järeldab ta, et ka liivi alal külvati adramaale aastas umbes 4—6 tündrit seemet.<sup>76</sup>

Kolmandaks võrdleb P. Johansen ühe maatüki suurust adramaades XIII ja XVII sajandil.<sup>77</sup> Taani Hindamisraamatu järgi oli Villelempil Puiatu külas 5 adramaad, millest arvatakse kujunes mõis. 1691. aastal aga oli samas külas mõis, millele kuulus 4 adramaad ehk 48 tündrimaad põldu. Sellest lähtudes arvestab P. Johansen ühe vana adramaa kohta 9—10 tündrimaad põldu.

P. Johansen ise nimetab neid kalkulatsioone tõestuskatseteks<sup>78</sup> ning võtab kahe esimese katse tulemused kokku järgmiselt: «Igatahes me ei saa midagi kindlat teada adramaa kogu külvipinna kohta; kui valitses kaheväljasüsteem, siis pidi ta moodustama 8 tündrit. Harjus ja Virus lisati kahele väljale saksa ajal kolmas väli juurde ja saadi seega 12 tündri vilja külvipind, nagu see hiliskesajal oli tavaline.»<sup>79</sup>

<sup>73</sup> P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 73.

<sup>74</sup> Sealsamas, lk. 93.

<sup>75</sup> Vt. LUB I, CLXXII, veerg 225 jj.

<sup>76</sup> P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 94. Kuna veerand Sigulda ja Võnnu ala kümnisest moodustas 10 säilitist rukist ning 1212. a. maksti sealkandis karistusena ülestõusu eest 50 marka hõbedat, hindab P. Johansen selle ala adramaade arvaks 500 ja kümnise suuruseks 1 laevanael vilja adramaalt.

<sup>77</sup> P. Johansen, LCD, lk. 228.

<sup>78</sup> Sealsamas, lk. 228.

<sup>79</sup> P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 94. On tähelepanuväärne, et kuigi P. Johanseni kalkulatsioonid annavad esimesel juhul  $3\frac{1}{2}$ , teisel juhul 5 või  $6\frac{2}{3}$  ja kolmandal juhul  $4\frac{1}{5}$  tündrit, heidab ta teised tulemused kõrvale ning teeb kokkuvõtliku järelduse, et XIII sajandil külvati adramaale 4 tündrit vilja. See manipulatsioon ei saa olla juhuslik. Seda hüpoteesi oli P. Johanseniil vaja alussambaks ulatuslikumale ning olulisemale hüpoteesile, nimelt oletusele, et eestlastel valitses kaheväljasüsteem. P. Johanseni esimeseks argumendiks olid jälle XVII sajandi põllukaardid. Ta väitis, et mitmes külas on kolmas väli rajatud alles «saksa ajal», kuna ta «jätab mulje endiste soodsa asendiga võsapoldele liigestatud pikast ribast». (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 83.) Selle mulje abil aga pole veel tõestatud, et kolmas väli tõepoolest on hilisem, veel vähem aga seda, et kolmas väli ei võinud tekkida enne XIII sajandit. Ning kui oletada, et kolmas väli olekski noorem, millega siis tõestada, et kolmeväljasüsteem ei võinud vanematel väljadel areneda juba enne kolmanda välja rajamist. (Vrd. H. Lowmianski, Studja I, lk. 211.) Teiseks ei saavat P. Johanseni arvates kolmeväljasüsteemist XIII sajandi algul juttugi olla, sellepärast et adramaa suurus olevat sakslaste mõjul oluliselt muutunud, suurenedes umbes 8 tündrit külvi 12 tündrile. (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 83, vrd. lk. 78 ja 94.) Nii põhjendas P. Johansen, kasutades põhjendamata (nagu alpool näitame) oletust adramaa suurenemisest, otsustavalt teist oletust, et kolmeväljasüsteem olevat tulnud tarvitusele alles XIII sajandi teisel poolel. Seepärast tohib ka viimati nimetatud väidet lugeda põhjendamatuks ning tendentslikuks.

P. Johansen, kes märgib, et niisugune käsitus, mis juba ette lähtub sellest, et sakslaste-eelsel põllumajandusel polnud mingisuguseid edusamme, pole õige (vt. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 84), lähtub ise tegelikult mitmes suhtes samast

Sellele vaatamata, et hüpoteese armastav autor isegi oma järeldused suhteliselt nii ettevaatlikult sõnastas, läks see hüpotees eesti ajalookirjanduses käibele kindla ja lõplikult tõestatud tõena.<sup>80</sup> Rajanedes ise tõestamata oletustel, on kõik kolm tõestuskatset tegelikult niivõrd hüpoteetilised, et kogu hüpotees 8 tündrimaa suurusest muistsest adramaast on lihtsalt meelevaldne, tõestamata oletus.

Esimene katse rajaneb oletustel, et XIII sajandil ja varasemal ajal olid külas kasutusel ainult need kaks põldu, mida P. Johansen arvesse võttis, et need põllud olid tol ajal sama suured kui XVII sajandi lõpul ja lõpuks, et iga talu põllutükid olid püsinud viiesaja aasta jooksul sama suurtena. Kahe viimase eelduse ebakindlus on ilmne ning ka esimene ripub õhus.

P. Johansen väidab Harjumaal asuvate Joa, Koila, Sõmeru ja Toomja küla XVII sajandi põllukaartide põhjal, et neis näib kolmas väli olevat hiljem rajatud endisele alemaale, kuna ta on jaotatud piklikumateks ja korrapärasemateks siiludeks kui ülejäänud väljad.<sup>81</sup> P. Johansen on niisuguse põldude vanemjärjestuse (korrapäratud põllulapid on vanemad, piklikud põllusiilud — nooremad) laenanud A. Meitzenilt.<sup>82</sup> Kuigi selline klassifikatsioon on kirjanduses levinud, ei ole püüe väljavormide arengut mingi tüpoloogilise arengurea raamidesse suruda põhjendatud. Arvesse tuleb võtta ka looduslikke tingimusi, mis võivad olla määravad.<sup>83</sup> Et kolmas väli oleks rajatud alles pärast XIII sajandit, pole P. Johansenil ühelgi juhul millegagi tõestatud.<sup>84</sup>

Teine katse põhineb oletusel, et  $\frac{1}{10}$  laevanaela suurune andam adramaalt oli küm-nisekümnis, s. o. 1 protsent saagist. Sellest pole aga dokumendis üldse juttu. Oletus baseerub sellel, et 1240. aastal määras Taani kuningas Tallinna piiskopile kümnenda osa eestlastelt võetud kümnisest.<sup>85</sup> Kaks aastat hiljem aga sõlmiti kuninga, vasallide ja Tallinna piiskopi vahel kokkulepe, mille järgi piiskopile kuuluv maks kindlaks määrati.<sup>86</sup> Pole aga öeldud, et see 1242. aastal fikseeritud maks oli küm-nisekümnis, nagu 1240. aastal määrati. Arvamus, et 1242. aastal kindlaksmääratud maks kujutab

eeldusest. Ta peab näiteks korrapärasemaid piklikke põllusiile keskaegseteks, saksa eeskujul tekkinuteks, millega madaldab pikema jututa varasema põllumajanduse taset, eitäb kategooriliselt kolmeväljasüsteemi olemasolu võimalust ja rõhutab korduvalt saksa kultuuri tugevat mõju. Nii seisab ka P. Johanseni käsitus mitmeti kultuurtreerlike kontseptsioonide teenistuses.

<sup>80</sup> Eesti ajalugu I, lk. 160; Eesti majandusajalugu I, lk. 97. Kahtlust selle kohta avaldasid ainult H. Lowmianski ja A. Sväbe. (H. Lowmianski, Studja I, lk. 212; A. Sväbe, Zemes atticibu, lk. 18 jj.) Alles Nõukogude Eesti ajaloolased on avaldanud kindlamat arvamust, et kolmeväljasüsteem oli meil tuntud enne sakslaste ja taanlaste sissetungi, kuigi seda pole seni õnnestunud vastuvaidlematult tõestada. (A. Vassar, Mõningaid uurimisküsimusi feodalismi varasest perioodist Eestis; Eesti NSV ajalugu I, lk. 75; X. A. Моора и X. M. Лиги, К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XIII вв.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1965, lk. 84 jj. H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil. Tallinn, 1963, lk. 35.) Jääb loota, et arheoloogia uued saavutused toovad peagi lõpliku selguse ka sellesse küsimusse.

<sup>81</sup> Vt. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 60—79.

<sup>82</sup> A. Meitzen, Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen, Bd. II. Berlin, 1895, lk. 38, 50, 282 jj., vrd. lk. 418; A. Meitzen, Volkshufe und Königshufe in ihren alten Massverhältnissen. Tübingen, 1889, lk. 8.

<sup>83</sup> E. Jutikkala, Suomen talonpojan historia, lk. 48, 180; M. Hellmann, Das Lettenland im Mittelalter. Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallens. Münster-Köln, 1954, lk. 108 jj.; vt. ka A. Meitzen, Siedlung und Agrarwesen II, lk. 36.

<sup>84</sup> Sõmeru küla põllukaarte vaadates ei räägi midagi selle vastu, et kolmas väli ei võinud külas olla juba XIII sajandil. Toomja külas aga saame kolmandat välja ka siis (ning isegi veel selgemini) eristada, kui keskmist, põhjast lõunasse jooksvate siiludega välja nooremaks lugeda, nagu seda P. Johansen teeb, kuigi võib-olla põhjendamatult. P. Johanseni teesi nn. tõstandpõldude hilise päritolu kohta üldse ning esitatud näidete osas eraldi seadis esimesena kahtluse alla A. Vassar oma ettekandes 1945. a. (vt. viide 9).

<sup>85</sup> LUB I, CLXV; LUB I, lk. 48, regist 185.

<sup>86</sup> LUB I, CLXXII.

endast kümnisekümnist, on nähtavasti tekkinud sama küsimust käsitlevate 1280. ja 1281. aasta ürikute eelarvamuslikust tõlgitsemisest.<sup>87</sup> Tallinna piiskopi ja Eestimaa vasallide vahel kaua aega kestnud tüli «seal rajatud ja edaspidi rajatavate alloodide kümnise, samuti kümnisekümnise pärast» jõudis lõpule poolte vahel sõlmitud kokkuleppega. Vasallid otsisid piiskopile «mainitud kümnise arvel» 60 adramaad laumõisaks ning lubasid edaspidi talumaid mitte enam mõisastada ega ebaõiglaselt uusi alloode rajada. Alloodiaalmaa oli teatavasti maksuvaba, nii et mõisate rajamine piiras piiskopi tulusid. Kõik eestlased aga, kes vasallide maal elasid, olid selle kokkuleppe järgi kohustatud maksma piiskopile aastas igalt adramaalt 2 külimitu sinodivilja (*annonam sinodalem*), «nagu nad on vanast ajast harjunud maksma».

Viimane formuleering näitab, et sinodivilja määr 2 külimitu adramaalt kehtis juba pikemat aega. Selles ulatuses nõuti nimelt sinodivilja alates 1242. aastast. Sel puhul sõlmitud kokkuleppes ettenähtud määr  $\frac{1}{10}$  laevanaela, s. o. umbes 1 vene puud vilja, võrdubki  $\frac{1}{5}$  tündrile ehk umbes  $2-2\frac{1}{2}$  riia külimitule. Samas kokkuleppes kohustub Tallinna piiskop andameid nõudma mitte üle Tartu piiskopkonnas kehtivate normide. Tartu piiskop aga saigi sinodivilja 2 külimitu ümber adramaalt.<sup>88</sup> On tõenäoline, et Tartu piiskopkonnas kehtis riia mõõt (1 vakk = 6 külimitu). Nii langevad 1242. aastal Tartu ja Tallinna piiskopkondades kehtivad normid enam-vähem kokku nii omavahel kui ka 1281. aastal mainitud ammuse normiga.<sup>89</sup>

Kümnisekümnist, mida Tallinna piiskop pidi 1240. aasta määruse järgi saama, ei saanud ta korralikult vist kunagi. Küllap seoses kümnisekümnise korratu laekumisega tekkinud tülid sundisidki 1242. aasta kokkuleppe sõlmimisega neile lahendust otsima. Kuigi sel puhul fikseeritud maksukorraldus pidi olema ajutine — kuninga saabumiseni Eestimaale —, käidi selle järgi 1280. aastani, mil vastav määr muudeti seaduslikuks uue kokkuleppe põhjal.

Nii et 1242. aastal kindlaksmääratud sinodiviljanorm pole kümnisekümnis ega tarvitse sellega olla mingis arvulises seoses. Juba esimesel pilgul äratab kahtlust, et kümnisekümnis, s. t. protsentuaalne maks, on väljendatud kindlaksmääratud normiga — 2 laevanaela vilja 20 adramaalt. 1242. aasta ürik ei luba niisiis teha mingeid järeldusi kümnise suuruse kohta, veel vähem aga annab võimalust välja arvutada külvi hulka adramaale.

Veelgi meelevaldsemalt on toimitud Sigulda ja Võnnu näitega, sest pole ju vähi- matki aimu, kui palju adramaaid oli sel maa-alal, kust saadi 40 sälitist viljakümnist. See asjaolu, et 1212. aastal maksti karistuseks 50 marka hõbedat, ei ütle midagi, sest pole teada, et igalt 10 adramaalt oleks võetud 1 mark ja kas 1212. ning 1226. aastal esinevad maa-alad kattuvad.

Kolmas katse rajaneb samuti põhjendamata oletusel, et Villelempi 5 adramaad kattuvat ligi viissada aastat hiljem külas esineva mõisa põllupinnaga. Seegi näide ei suuda niisiis XIII sajandi adramaa suuruse kohta midagi öelda.

P. Johanseni poolt oletatud muistse adramaa keskmise suuruse kohta tuleks veel märkida, et see tundub olevat liiga väike. Sest kuigi adramaa XIII sajandi algul polnud veel külvi hulga järgi pinda arvestav mõõduühik, oli tal kahtlemata välja kujunenud mingi keskmine normaalsuurus, mis sõltus eeskätt rakendi tööjõudlusest, aga ka pinnase omadustest, adramaal elunevate inimeste arvust ja paljudest muudest teguritest. P. Johansen oletab, et adramaale külvati 4 tündrit teravilja. Kui see vili oleks andnud 3—4 seemet, oleks selle saagist võinud elada 3—6 inimest, kellest ükski

<sup>87</sup> LUB I, CDLXVII ja CDLXXV.

<sup>88</sup>  $\frac{1}{2}$  külimitu rukist,  $\frac{1}{4}$  külimitu nisu, 1 külimit kaera, s. o. kokku  $1\frac{3}{4}$  külimitu vilja (LUB I, CLXXIII); ühe ürikuärakirja järgi sellele lisaks veel 1 külimit linnaseid (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 27), s. o. kokku viljana  $2\frac{1}{2}$  külimitu või pisut rohkem (võttes arvesse linnaste juurdekasvuprotsenti). Kaalu järgi on see viljakogus lähedane 2 külimitule rukkile.

<sup>89</sup> 1260. a. kohustusid ka Tallinna linna võimud tasuma piiskopile sinodivilja samas ulatuses, s. o. 2 külimitu adramaalt (LUB I, CCCLII). See oli ilmselt üldkehtiv norm.

poleks saanud rohkem tarbida kui 2—3 tündrit.<sup>90</sup> P. Johansen ise aga arvestab, et ühel adramaal elas 5—8 inimest ning teiste uurijate oletuse järgi võiks see arv pigem suurem kui väiksem olla.<sup>91</sup>

Tuleb arvata, et ühele adramaale ei saanud kuidagi külvata alla 6 tündri teravilja. Selle külvikoguse korral oleks üks adramaa, kui ta saagikuseks arvata 3—4 seemet ja tarbimise normiks ühe inimese kohta ainult 2—3 tündrit, suutnud elatada 4—9 inimest. Sellise suurusega adramaa peaks olema jõukohane harida ühele rakendile. XVI—XVII sajandil suutis üks rakend harida 5—6 tündri külvipinna või isegi rohkem; nelja sajandi jooksul ei toimunud aga maaharimistehnikas olulisi muudatusi. Tulemus — mitte alla 6 tündri külvi adramaale — sobib hästi kokku ka hilisema nn. tallinna adramaa keskmise suurusega, nagu see XVII sajandi algul on fikseeritud — 12 tündrit külvi kolmes väljas. Nii võis juba kaheväljasüsteemi juures muistne adramaa, hilisema tallinna adramaa eelkäija, mahutada üldse umbes 12 tündrit külvi. Kui kolmeväljasüsteemi juurdudes aastane külv 8 tündrile suurenes, ei suurenenud sealjuures adramaa pindala. Vaevalt on tarvis rõhutada, et rääkisime siinkohal mingist tinglikust keskmisest suurusest ning et tegelikult oli adramaa suurus väga erinev ja kõikum.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia  
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse  
15. X 1964

Э. ТАРВЕЛ

## ГАК В XIII ВЕКЕ

### Резюме

В статье делается попытка определить понятие гака, единицы землепользования и обложения, как оно сложилось к XIII столетию. Самые ранние источники о гаке относятся именно к этому времени. В последние годы данной проблемой никто не занимался, поэтому до сих пор общепризнанными считаются результаты исследований 30—40-летней давности (преимущественно П. Йогансена), которые, однако, во многом недостаточно обоснованы или прямо ошибочны.

Автор утверждает, что в начале XIII в. гак и в Эстонии, и в Латвии уже представлял собой абстрактную единицу землепользования. По общепринятой точке зрения, гак был единицей крестьянского хозяйства, нормальным наделом, для обработки пашни которого требовалась одна соха, т. е. одна упряжка с соответствующим сельскохозяйственным инвентарем. Вероятно, на территории Латвии, где в начале XIII в. еще практиковалось обложение тяглового скота, соха как конкретное пахотное орудие в качестве единицы обложения была заменена гаком, абстрактной единицей землепользования и обложения, позже, чем в Северной Эстонии. Гак — единица пахотной земли — включал в себя также прочие угодья крестьянского хозяйства или право пользоваться общинными землями.

В статье показано, что в XIII в. (несомненно уже до захвата страны датчанами и немцами) в Эстонии бытовали два вида гака: вышеописанный так наз. крестьянский гак и другой, в два, три или четыре раза больше первого, который применялся, вероятно, при распределении каких-то общественных повинностей. Автор связывает то явление, что по одним источникам XIII в. количество гаков в отдельных деревнях Северной Эстонии в два раза больше, чем по другим, с большими гаками, которые в XV и XVI вв. бытовали в Южной и Западной Эстонии, причем последние были в два, три или четыре раза больше крестьянского гака. Автор также доказывает, что один из таких больших гаков (польский, или плеттенбергский) существовал уже в се-

<sup>90</sup> XVII sajandil arvestati Liivimaal ühe elaniku kohta 3 tündrit (umbes 260—300 kg) rukist (mitte igasugust vilja) aastas. (E. Dunsdorfs, Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681—1710. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 72. delen. Stockholm, 1950, lk. 160.)

<sup>91</sup> P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 2; Eesti majandusajalugu I, lk. 42; vrd. ka H. Ligi, Eesti talurahva olukord, lk. 201; vt. ka H. Łowmiański, Studja I, lk. 80.

редине XV в., т. е. он не мог быть введен реформой, предпринятой В. фон Плеттенбергом, а был более древним.

В то же время автор возражает П. Йогансену, который единицу пользования сенокосами — косу трактует как особый вид гака, применявшийся в качестве учетной единицы для определения доли отдельных деревень в землях сельской общины. Более правдоподобно, что коса была хозяйственной единицей, которая означала работоспособного мужчину вместе с орудием труда, т. е. косаря с косой. Она, по-видимому, идентична с так наз. косарем (Neumann) XVI в.

Далее автор доказывает необоснованность гипотез П. Йогансена и Э. Блумфельда, что как в качестве единицы обложения в XIII в. отражал не только сельскохозяйственные, но и все прочие (например торговые) доходы населения. Их предположение о том, что количество гаков в деревнях, находившихся вблизи гаваней, в более позднее по сравнению с XIII в. время заметно уменьшалось, а в деревнях внутри страны осталось прежним, явно ошибочно. Большие деревни, в которых число гаков уменьшилось, сосредоточены не вокруг гаваней и торговых мест, а на территории примерно в 1000 км<sup>2</sup> (в позднейших приходах Хальяла, Кадрина, Виру-Нигула и Виру-Яагули), которая была густо заселена, прежде всего, благодаря развитию земледелия, а не торговли.

Далее показано, что в начале XIII в. гак еще не был единицей измерения площади, выраженной объемом высева, как утверждает П. Йогансен. Его первый аргумент в пользу этого положения — то, что уже в начале XIII в. встречались крестьянские хозяйства величиной больше и меньше одного гака — совершенно необоснован: хозяйство в  $\frac{1}{2}$  гака встречается в источниках XIII в. лишь один раз (в 1254 г.). Неделимость гака свидетельствует о том, что тогда он еще не был единицей измерения площади, выраженной объемом высева, так как такая единица легко подавалась бы делению.

П. Йогансен предпринял три попытки определить величину гака в первой половине XIII в. Во-первых, он пытался на картах сельскохозяйственных угодий XVII в. из трех полей деревни выделить два более древних, которые, по его мнению, были в пользовании уже в XIII в., и на этих полях определить размеры надела в один гак. Во-вторых, он пытался по норме подати определить годичный высев на гак, предположив, что подать, взимаемая в 1242 г. в Таллинском епископстве (0,1 берковца зерна с одного гака), была «десятиной с десятины», т. е. 1% урожая. В-третьих, он сопоставил пять гаков, встречающихся в XIII в. в одной из деревень, на которых в дальнейшем, по всей вероятности, была основана мыза, с мызой, находившейся в этой же деревне в конце XVII в., и по полям последней пытался определить размеры гака в XIII в.

На основании этих рассуждений П. Йогансен сделал вывод, что на один гак высевалось 4 бочки семян. В то же время он убедился, что в XIII в. в Эстонии применяли только двухполье. П. Йогансен пишет, что, как ему представляется, третье поле на картах XVII в. выкорчевано на бывших подсечных землях деревни позже, чем остальные два поля, потому что, во-первых, полосы на нем продолговатые и более правильные, а, во-вторых, о трехполье в начале XIII в. не может якобы быть и речи, так как гак в условиях трехполья будто бы возрос с 8 (на двух полях) до 12 (на трех полях) бочек высева.

Все три попытки беспочвенны. По внешней форме полос нельзя определить давность полей, потому что в данном случае решающее влияние имеют природные условия. Ничем не доказано также, что третье поле выкорчевано лишь после XIII столетия. Далее, нет никакого основания предполагать, что величина крестьянских наделов или мызных полей оставалась неизменной в течение пяти столетий. Подать в 0,1 берковца зерна с одного гака представляет собой не «десятину с десятины», а так наз. синодальное зерно, как следует из сопоставления разных граммот. Следовательно, норма синодального зерна, установленная в 1242 г., не дает основания для выводов о размере зерновой десятины, высева на один гак или урожая.

Таким образом, отпадают и предположения о величине гака (4 бочки высева), господстве двухполья и росте гака с 8 до 12 бочек теоретически возможного высева. Как следует из анализа производительности труда упряжки и потребления людей, проживающих на гаке, при двухпольной системе на один гак, по всей вероятности, высевали не меньше 6 бочек зерновых.

E. TARVEL

## DER HAKEN IM 13. JAHRHUNDERT

*Zusammenfassung*

Im Aufsatz wird der Versuch gemacht, den Begriff des ursprünglichen Hakens zu umgrenzen, d. h. zu bestimmen, was der Haken als Landnutzungs- und Besteuerungseinheit im 13. Jahrhundert darstellte, aus welcher Zeit die ältesten Quellenmaterialien über diese Einheit stammen. Da sich niemand neuerdings mit dem Problem befasst hat, gelten hier immer noch die vor 30 bis 40 Jahren erzielten Forschungsergebnisse (vor allem die von P. Johansen), die aber vielfach ungenügend begründet oder gar falsch sind.

Der Verfasser des Aufsatzes beweist, dass der Haken sowohl im estnischen als auch im lettischen Gebiet am Anfang des 13. Jahrhunderts eine abstrakte Landnutzungseinheit darstellte, die laut längst eingebürgerter Vorstellung eine Wirtschaftseinheit, ein Normalgehöft bezeichnete, dessen Ackerland zu seiner Bestellung einen Hakenpflug, d. h. ein Gespann nebst entsprechendem landwirtschaftlichem Inventar benötigte. Wohl scheint es, dass im lettischen Gebiet, wo am Anfang des 13. Jahrhunderts noch die Besteuerung von Zugtieren vorkam, der Haken an Stelle des früher besteuerten gleichnamigen landwirtschaftlichen Werkzeuges später als in Nordestland zu einer abstrakten Landnutzungs- und Besteuerungseinheit gestaltet war. Der Haken als eine Einheit des Ackerlandes umfasste auch das sonstige Nutzland des Gehöfts oder das Anrecht an den gemeinsamen Ländereien der Dorfmark.

Der Verfasser ist bestrebt zu beweisen, dass im 13. Jahrhundert, offensichtlich schon vor der deutsch-dänischen Eroberung, neben der Wirtschaftseinheit Haken (sog. Bauerhaken) noch ein grosser Haken existierte, der für die Verteilung gewisser öffentlicher Leistungen diente und zwei-, drei- oder viermal grösser war als der erstere. Der Verfasser verbindet nämlich die im 13. Jahrhundert auftretende Erscheinung, dass die Hakenzahl einiger nordestnischer Dörfer in den Quellen zweimal grösser ist, mit den im 15. und 16. Jahrhundert in West- und Südland in Gebrauch gewesenen grossen Haken, die zwar keine bestimmte Grösse hatten, jedoch zwei-, drei- oder viermal grösser waren als der Bauerhaken. Er zeigt, dass ein derartiger grosser Haken, nämlich der polnische oder plettenbergische, bereits in der Mitte des 15. Jahrhunderts existierte, also seinen Ursprung nicht von der Hakenreform W. von Plettenbergs nahm, sondern älter war.

Zugleich bestritt der Verfasser die Meinung P. Johansens, wonach die Wiesenutzungseinheit — die Vickte (Sense) — eine Art von Haken gewesen sein soll, der zur Bestimmung der Nutzungsanteile der einzelnen Dörfer an den gemeinsamen Ländereien der Grossmark diente. Vielmehr ist aber die Vickte eine Wirtschaftseinheit, die einen arbeitsfähigen Mann samt Arbeitswerkzeug (der Sense) bezeichnete und etwa dem aus dem 16. Jahrhundert bekannten Begriff des Heumanns glich.

Ferner verneint der Verfasser die Behauptung P. Johansens und späterhin E. Blumfeldts, dass der Haken als Besteuerungseinheit im 13. Jahrhundert nicht bloss landwirtschaftliche Einnahmen, sondern auch alle anderen (die z. B. aus dem Handel stammenden) widerspiegelte. Das Argument, dass die Hakenzahl der in der Nähe von Hafentplätzen liegenden Dörfer in jüngerer Zeit gefallen, die der landeinwärts gelegenen Dörfer aber unverändert geblieben sei, ist unbegründet. Grosse an Dörfer mit fallender Hakenzahl fanden sich nämlich nicht um die Hafent- und Marktplätze herum, sondern in den späteren Kirchspielen Haljala, Kadrina, Viru-Jaagupi und Viru-Nigula auf einem etwa 1000 qkm grossen Territorium, wo die Besiedlung eher infolge des hohen Niveaus der Landwirtschaft als infolge der Handelstätigkeit dicht war.

Im folgenden wird bewiesen, dass der Haken am Anfang des 13. Jahrhunderts noch keine der Aussaatmenge nach eingeschätzte Flächeneinheit bildete, wie P. Johansen es behauptet. Das erste Argument, worauf P. Johansen sich dabei stützt, nämlich die angebliche Tatsache, dass es bereits am Anfang des 13. Jahrhunderts Gehöfte gegeben haben soll, die grösser oder auch kleiner als ein Haken waren, ist völlig unbegründet: ein halber Haken kommt in den Quellen zum ersten Mal erst in 1254 vor. Nachher finden wir im Laufe des ganzen 13. Jahrhunderts keinen ähnlichen Fall vor. Die Unteilbarkeit des Hakens spricht aber dafür, dass der Haken noch keine der Aussaatmenge nach angemessene Flächeneinheit war, sondern das Normalmass eines Gesindes, sozusagen ein Normalgehöft.

P. Johansen unternahm seinerseits drei Versuche, die Grösse des Hakens in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts zu bestimmen. Erstens versuchte er, auf der Flurkarte des 17. Jahrhunderts von den drei Feldern der Dorfmark die zwei älteren abzusondern, die seiner Meinung nach schon im 13. Jahrhundert bebaut wurden, und auf dieser Grundlage die Ackerfläche eines Gehöfts von einem Haken festzusetzen. Zweitens



will er die jährliche Aussaat je Haken auf Grund der Abgabennorm berechnen, indem er voraussetzt, dass die im Bistum Tallinn in 1242 geltende Abgabe ( $\frac{1}{10}$  Schiffpfund Korn je Haken) der Zehnte vom Zehnten war, also 1 Prozent von der Ernte. Drittens vergleicht er die im 13. Jahrhundert in einem Dorf bebauten 5 Haken (die weiterhin wahrscheinlich die Äcker eines Gutshofes bildeten) mit dem im 17. Jahrhundert im selben Dorf gewesenen Gutshof, wobei er die Grösse des ursprünglichen Hakens aus der Ackerfläche des Gutshofes errechnet.

Auf diese Weise fand P. Johansen, dass die jährliche Aussaatmenge für einen Haken 4 Tonnen Saatkorn betrug. Auch war er überzeugt, dass im 13. Jahrhundert in Estland die Zweifelderwirtschaft herrschte. Er glaubt nämlich zu bemerken, dass das dritte Feld auf den Karten des 17. Jahrhunderts den Eindruck macht, hinterher auf Schwendland angelegt worden zu sein, da die Hakenanteile dieses dritten Feldes streifenförmig, schmaler und regelmässiger als die der zwei ersten sind. Auch meint er, von der Dreifelderwirtschaft könne in Estland im 13. Jahrhundert überhaupt nicht die Rede sein, da die Grösse des Hakens seit der Ingebrauchnahme des Dreifeldersystems von 8 Tonnen Aussaat (für zwei Felder) auf 12 Tonnen (für drei Felder) gewachsen sei.

Alle drei Versuche sind unbegründet. Die Form der Feldstücke kann uns über ihr Alter unmöglich Aufschluss geben, da hier vor allem die natürlichen Bedingungen in Betracht kommen; auch kann durch nichts bewiesen werden, dass das dritte Feld erst nach dem 14. Jahrhundert angelegt wurde. Ausserdem liegt kein Grund vor, anzunehmen, dass die Äcker der Gehöfte oder Gutshöfe fünfhundert Jahre hindurch unverändert und gleich gross geblieben sind. Was die Abgabe von einem  $\frac{1}{10}$  eines Schiffpfunds anbetrifft, so ist es kein Zehnter vom Zehnten, sondern eine Synodalprokuration, wie es aus dem Vergleich verschiedener diesbezüglicher Urkunden hervorgeht. Die in 1242 festgesetzte Norm der Synodalprokuration erlaubt keinerlei Folgerungen über die Höhe des Zehnten, die Ernte von einem Haken und die Grösse der Aussaat zu machen.

Somit werden die bisher aufgestellten Behauptungen über die Grösse des Hakens (4 Tonnen Gesamtaussaat), über die Herrschaft der Zweifelderwirtschaft und über die Vergrösserung des Hakens von 8 Tonnen auf 12 Tonnen jährlicher Aussaat, widerlegt. Wahrscheinlich wurde auf einem Haken durchschnittlich etwas mehr ausgesät, — in den Bedingungen der Zweifelderwirtschaft nicht unter 6 Tonnen Korn, wie es aus der Leistungsfähigkeit des Gespanns und aus den Konsumtionsnormen der auf einem Haken lebenden Menschen hervorzugehen scheint.

*Institut für Geschichtsforschung  
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen  
am 15. Okt. 1964